

Boekzaal der geleerde wereld

Hanna Klarenbeek, *Penseelprinsessen & broodschilderessen. Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*. Bussum: Thoth, 2012. 240 p. ISBN 978 90 6868 588 6. Prijs €29,50.

In het laatste nummer (2007) van het kunsthistorische tijdschrift *Jong Holland* werd de balans opgemaakt over de stand van vrouwenstudies kunstgeschiedenis op dat moment.¹ Het onderzoek op dat terrein bleek toen nagenoeg stil te liggen, in tegenstelling tot de bloeiende praktijk omstreeks 1980: toen werden tentoonstellingen over vrouwen-thema's gehouden, manifesteerden strijd lustige vrouwelijke kunstenaars zich, werd gepolemiseerd in (feministische) tijdschriften en werden speciale richtingen vrouwenstudies ingesteld op de universiteiten. Intussen had in het buitenland de feministische kunstgeschiedenis een ontwikkeling doorgemaakt: van aanvullen van de (mannelijke) kunstenaarscanon met monografieën over vrouwen, tot het genderbepaald zijn van (opvattingen over) mannelijk en vrouwelijk kunstenaarschap, de ideologisch bepaalde verbeelding van het mannelijke en vrouwelijke in de kunst, en uiteindelijk tot kritiek op de kunsthistorische discipline zelf. De (voor een groot deel monografische) structuur van het vak, premissen als het geniebegrip, esthetische kwaliteit, de suprematie van de vrije- ten aanzien van de toegepaste kunsten en de hiërarchie in genres maakten het moeilijk om voor 'het vrouwelijke' een plaats te veroveren in de geschiedenis van de kunst. In Nederland was van deze discussie weinig of niets te merken.

De laatste jaren lijkt er weer activiteit te zijn gekomen op het terrein van kunsthistorische vrouwenstudies, althans wat de negentiende-eeuwse kunst betreft. Er zijn diverse groeps- en solotentoonstellingen geweest, met bijbehorende catalogi. Duidelijk is wel dat deze nieuwe oogst qua benadering teruggrijpt op de beginperiode van vrouwenstudies kunstgeschiedenis – het opvullen van lacunes – en geen aansluiting zoekt bij latere, elders gevoerde discussies. Hetzelfde geldt voor *Penseelprinsessen & broodschilderessen*, een overzicht van kunstenaressen en de vrouwelijke kunstpraktijk in de periode 1808-1913. Hanna Klarenbeek neemt zelfs nadrukkelijk afstand van een 'genderperspectief' en stelt dat zij voor een 'waardenvrije invalshoek' heeft gekozen – een kwalificatie die wat naïef overkomt en bovendien vanuit feministisch perspectief juist als een pretentie van masculiene wetenschapsbeoefening kan worden gezien. Dit afzien van feministisch-theoretische uitgangspunten heeft als voordeel afwezigheid van jargon en theoretisch gedram; het nadeel is echter verlies aan diepte en scherpte, en soms het opstapelen van (nieuwe, maar op zichzelf niet verrassende) gegevens.

Penseelprinsessen & broodschilderessen zou gezien kunnen worden als een aanvulling op twee proefschriften over de sociale positie van de kunstenaar in Nederland in de negentiende eeuw: *De stand des kunstenaars* van Annemieke Hoogenboom (1991) en *Uit de schilderswereld* van Chris Stolwijk (1997). Beide auteurs hebben nauwelijks aandacht geschonken aan de vrouwelijke kunstenaar als aparte categorie – toch wel eigenaardig, omdat uit Klarenbeeks inleiding blijkt dat er in de negentiende eeuw ongeveer 1100 kunstenaressen werkzaam zijn geweest naast bijna 6200 kunstenaars (elders in het boek wordt een percentage van 10-15% genoemd, wat mij niet hetzelfde lijkt). Een aantal technieken die Hoogenboom en Stolwijk hebben gehanteerd om de economische welstand van kunstenaars te bepalen (belastingplicht en stemrecht, huurwaarde en situering woning) zijn echter minder adequaat om te hanteren voor kunstenaressen; wel van toepassing zijn de beroepen van vader en echtgenoot. Uit een overzicht van 100 op 'professionaliteit' geselecteerde kunstenaressen blijkt dat het merendeel ongehuwd was of, indien gehuwd, kinderloos of met voor negentiende-eeuwse begrippen zeer weinig kinderen. De kunstenaressen waren, net als hun mannelijke collega's trouwens, doorgaans afkomstig uit welgestelde kringen.

Waren directe economische gegevens moeilijk te achterhalen, des te meer kon er gevonden worden over kunstopleidingen voor vrouwen. Er waren diverse opleidingsmogelijkheden, varië-

1 Mirjam Westen, 'In/visible. Vrouwenstudies en kunstgeschiedenis', *Jong Holland* 23 (2007) 69-71.

rend van thuis (in schilderfamilies), privélessen, zelfstudie, tekengenootschappen en kunstacademies; dat laatste was voor een professionele loopbaan het meest wenselijk. Het blijkt dat de academies in Groningen, Den Haag, Rotterdam en Amsterdam een verschillend beleid hadden ten aanzien van toelating en lesprogramma voor vrouwen. Een heet hangijzer was het tekenen naar mannelijk naaktmodel. Dit werd met moeite bevochten door vrouwelijke academieleerlingen, terwijl tegelijkertijd ontwikkelingen binnen de kunst maakten dat mannelijke leerlingen het minder relevant gingen vinden.

Voor kunstenaarsverenigingen, een ander belangrijk toegangskanaal tot een professioneel kunstenaarsbestaan, gold hetzelfde: Arti in Amsterdam, Pulchri in Den Haag en Kunstliefde in Utrecht hadden uiteenlopende reglementen over het lidmaatschap van vrouwen. Het aantal vrouwelijke leden van kunstenaarsverenigingen bleef overigens beperkt.

Het exposeren op tentoonstellingen en het verkopen van werk via de kunsthandel lijkt voor vrouwen weinig anders gegaan te zijn dan voor mannen; reeds de eerste Tentoonstelling van Levende Meesters (1808) was opengesteld voor werk van vrouwen. Wel was de thematiek van hun schilderijen doorgaans beperkt tot de 'mindere genres' van stillevens en interieurscènes, soms van landschap. Ook was werk van vrouwen vaak lager geprijsd (door henzelf!). Toch was het kunstenaarschap een van de zeldzame mogelijkheden voor vrouwen uit de betere standen om (deels) in eigen levensonderhoud te voorzien en een zinrijke loopbaan te hebben. De conclusie van Klarenbeek is, dat de kunstwereld weliswaar een mannenbolwerk was maar toch open stond voor vrouwen, en dat in Nederland de perspectieven voor vrouwen om professioneel kunst te beoefenen relatief gunstig waren.

Lieske Tibbe

Rick Honings, *Geleerdheids Zetel, Hollands Roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Leiden: Primavera Pers, 2011. 512 p. ISBN 978 90 5997 114 1. Prijs €39,50.

Dit is een knap en boeiend boek. Rick Honings stelt zichzelf als doel om de institutionele kant van het literaire leven voor de periode 1760-1860 te reconstrueren en tegelijkertijd te laten zien hoe de poëtische denkbeelden zich ontwikkelden. Daarin is hij volledig geslaagd. Inspiratiebron voor de aanpak van dit onderzoek is de literaire veldtheorie van Bourdieu. Niet een objectieve onveranderlijke maatstaf bepaalt wat 'goede' literatoren zijn, maar het literaire veld. Dit veld is te verdelen in de drie subvelden materiële productie, distributie en symbolische productie. Dit laatste duidt het literaire subveld aan dat bepaalt aan welke eisen goede literatuur moet voldoen en welke auteurs een gevestigde reputatie krijgen. Concreet: in deze periode waren de literaire genootschappen en leesgezelschappen bij uitstek de instituties op het gebied van deze symbolische productie.

Deze theorie zweeft niet los boven het boek, maar zorgt voor een heldere en hechte structuur. Aan het eind van elk hoofdstuk presenteert de auteur een 'tussenbalans' waarin de materiële productie, de distributie en de symbolische productie tegen het licht worden gehouden. Bij het bespreken van de symbolische productie gaat de auteur in op ingewikkelde thema's als oorspronkelijkheid of de denkbeelden over de aard en taak van de ware dichter. Voor het begintijdvak, 1760-1795, toont hij aan dat de opvatting overheerste dat goede auteurs vooral door arbeid en vlijt hun kunstwerken produceerden, bij voorkeur nadat kunstvrienden ook geschaafd hadden aan het product. Verdere eisen waren het plichtmatige 'nuttig en aangenaam' waaraan de literatuur moest voldoen: nuttig met name in de zin van het bijbrengen van deugden en liefde voor het vaderland. Honings laat overtuigend zien hoe gaandeweg de vlijt, die eerder garant stond voor een goed literair product, plaatsmaakte voor de opvatting dat talent tot betere resultaten leidde dan noeste arbeid. Het bijbrengen van vaderlandsliefde bleef echter een belangrijke maatstaf bij de beoordeling van literaire producten. Pas na 1860 groeide langzamerhand de opvatting dat de letterkunde noch nuttig, noch vaderlandslievend hoefde te zijn.

Het boek is chronologisch opgebouwd, de vier omvangrijke hoofdstukken zijn afgebakend op basis van een paar keerpunten in de vaderlandse geschiedenis (1795, 1813 en 1833). Binnen elk hoofdstuk is er een vast stramien, waardoor het mogelijk is om een thema door het boek heen te volgen (bijvoorbeeld: de 'Maatschappij der Nederlandse letterkunde', 'boekhandelaren en uitgevers', 'leesvoorzieningen'). Aandacht is er uiteraard ook voor de literaire kopstukken als Willem Bilderdijk, Nicolaas Beets, Johannes Knepelhout en François HaverSchmidt, maar dan gaat het vooral om hun functioneren in het literaire circuit.

Dit boek geeft een breed panorama van de leescultuur en het literaire culturele leven op basis van een indrukwekkende hoeveelheid uiteenlopend bronnenmateriaal. Honings heeft zich uitvoerig verdiept in genootschapsarchieven, catalogi, kranten, briefwisselingen en verslagen van lezingen, naast een massa literaire ontboezemingen van de vele personen die zijn pagina's bevolken. Het geheel levert niet alleen een studie op met een stevig theoretisch fundament, maar het is ook een plezierig leesbaar boek door de onderhoudende betoogtrant en de vele fraaie citaten.

Naast alle lof zijn er ook wat minpuntjes. Eén daarvan is de met veel vaart beschreven 'Buskruitram' van 1807 toen in de binnenstad van Leiden een kruitschip ontplofte, met veel doden en gewonden en een enorme materiële schade. Honings stelt dat we door de ramp de sociale functie van de literatuur zien. De literatuur was in dit geval nuttig omdat ze de liefdadigheid diende. Er werden heel wat verzen gepubliceerd, al dan niet met een gravure erbij die in geuren en kleuren de ramp verbeeldde. De opbrengsten kwamen ten goede aan de slachtoffers. Maar is dit het hele verhaal? Poogden dichters en uitgevers niet tegelijkertijd een slaatje te slaan uit de eeuwige sensatielust van mensen? Ook is jammer dat de Nutsbibliotheek met één pennensreek opzij wordt geschoven met als argument dat het een apart onderzoek zou vergen om de invloed van het Nut op het literaire leven te bepalen (9). Dat is zeker zo, maar iets minder op een ander terrein had enige ruimte gegeven voor deze belangrijke institutie. Belangrijk, omdat de beschaving van de lagere klassen bij andere instituties niet aan de orde is. Maar dit is natuurlijk gemakkelijke kritiek: moeten we van een auteur die zoveel moois over het Leidse literaire leven heeft geschreven bekritisieren dat hij niet nóg meer heeft gedaan? Kortom, dit is een voorbeeldige studie, niet alleen buitengewoon 'nuttig', maar ook 'aangenaam', ook door de zeer verzorgde uitgave met 248 (!) illustraties.

Boudien de Vries

Jaap van Rijn, *De eeuw van het debat. De ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland 1800-1920*. Amsterdam: Wereldbibliotheek 2010. 362 p. ISBN 978 90 284 2358 9. Prijs €19,90.

Het alweer even geleden verschenen proefschrift van Jaap van Rijn kan in zekere zin worden beschouwd als een historische toetsing van de 'parlementariseringsthese' die ruim twee decennia geleden werd gelanceerd door Gerard Bos en Wilbert van Vree. Op hun beurt geïnspireerd door de beschavingstheorie van Norbert Elias stelden deze sociologen dat de normen en regels van het moderne parlement richtinggevend zijn geweest voor de vergaderculturen in de Westerse wereld. In *De eeuw van het debat* onderzoekt Van Rijn een belangrijk aspect van dit proces door zich te richten op het fenomeen van de lokale parlementen en andere debatverenigingen, die het nationale parlement als model namen en in de negentiende eeuw hun grootste bloei kenden. Hoofdstukken over de situatie in Groot-Brittannië, de bakermat van het parlement en de onbetwiste marktleider in deze vorm van sociabiliteit, worden afgewisseld met hoofdstukken over Nederland, waar het parlementje spelen anders dan bij de Britten vooral een elitaire aangelegenheid bleef.

In een prettige trant verhaalt Van Rijn hoe in de tweede helft van de achttiende eeuw *debating societies* werden opgericht in de grote Britse steden en binnen de muren van universiteiten. Rond 1800 kregen zij het moeilijk nadat ze waren gekaapt door sympathisanten van het Franse revo-

lutionaire gedachtegoed, waarop hen tijdelijk verboden werd over politiek te debatteren. In de jaren 1820 maakten de toonaangevende debatverenigingen in Oxford en Cambridge een succesvolle doorstart, nu als imitaties van het Britse Lagerhuis, en groeiden zij uit tot leerscholen voor vele generaties invloedrijke politici. Deze ontwikkeling verbreedde zich in de tweede helft van de eeuw, toen het land in de ban raakte van voor iedereen toegankelijke en zeer populaire *local parlaments*, waar het zaak was het echte parlement zo getrouw mogelijk na te doen, compleet met verslagen van de zittingen in de lokale media. De stijl en regels van de MPs in Westminster werden zo leidend voor de Britse beleving van politiek. Met de opkomst van de massapartijen boetten de lokale parlementen heel langzaam en met horten en stoten in aan populariteit, om pas halverwege de twintigste eeuw geheel te verdwijnen.

De oprichting van de vanaf 1846 in Amsterdam bijeenkomende Vrijdagsche Vereniging, volgens Van Rijn de eerste Nederlandse debatclub, is een schoolvoorbeeld van politieke *transfer*: een van de oprichters kreeg het idee aangereikt door een Londense vriend. Het Amsterdamse initiatief kreeg in de jaren vijftig navolging in Den Haag en Haarlem. De leden waren veelal jong en behoorden tot de politieke en literaire elite. Hoewel de Nederlandse verenigingen hier en daar wel openstonden voor het relatief speelse karakter van hun Britse tegenhangers, modelleerden zij hun debatten toch vooral naar de doorgaans veel deftiger mores in het Nederlandse parlement. Dat het buitenparlementaire politieke debat na enkele decennia weer uit de taboesfeer werd getrokken, was op zichzelf echter al een doorbraak. In de jaren zestig werd het debat een beetje scherper en lichtvoetiger en kwamen er debatclubs in het hele land en op de universiteiten. De verenigingen behielden echter hun besloten karakter, en de hooguit honderden leden die er landelijk deel van uitmaakten staan in geen verhouding tot de vele tienduizenden bezoekers van de Britse *local parlaments*. Niettemin hebben de debatclubs volgens Van Rijn aan de basis gestaan van een op het parlementaire debat geënte Nederlandse debatacultuur, vooral doordat hun leden hun voorliefde voor het debat meenamen naar andere en minder elitaire vormen van sociabiliteit, zoals de departementsvergaderingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de samenkomsten van leden van de Hervormde Kerk. Anders dan in Groot-Brittannië bleken de debatclubs zelf niet bestand tegen de democratisering van de politiek; hun rol bleek uitgepeeld toen het politieke debat dat ertoe deed zich verplaatste naar kiesverenigingen en clubs op ideologische grondslag.

Met alle waardering die ik heb voor de uitstekende studie die *De eeuw van het debat* is, maakt Van Rijn het me onmogelijk hier voorbij te gaan aan zijn omgang met het Nederlandse revolutietijdvak. De paar regeltjes die hij wijdt aan de Bataafse Revolutie zijn karikaturaal en gedateerd: de Bataafse Republiek was 'een speelbal van buitenlandse mogendheden' (57) en de Bataafse parlementaire instituties 'verwierven weinig aanzien door hun onvermogen de grote politieke problemen op te lossen' (12). Het mag zo zijn dat het Bataafse parlement uiteindelijk geen lang en gelukkig leven beschoren bleek, maar ik durf gerust de stelling aan dat het parlementaire debat in de Nederlandse samenleving nooit sterker en breder heeft geleefd dan in de eerste jaren na 1796, toen in Den Haag de Nationale Vergadering werd opgericht. De dagelijks in druk uitgegeven verslagen van haar zittingen werden gretig gelezen, en de onstuimige krachtmetingen in het Bataafse parlement hebben destijds absoluut als model gediend voor de al even levendige debatten in honderden clubs en sociëteiten.

Als de negentiende eeuw in Nederland, kortom, mag gelden als de eeuw van het op parlementaire omgangsvormen geïnspireerde debat – want daar komt Van Rijns stelling uiteindelijk op neer – dan toch vooral wanneer het woord 'parlementair' wordt bedoeld inclusief negentiende-eeuwse connotaties als 'kalm', 'beschaafd' en 'fatsoenlijk'. Wanneer 'parlementair' *tout court* betrekking heeft op omgangsvormen zoals die gangbaar zijn in het parlement, ook op die momenten in de geschiedenis dat het er daar niet altijd even bedaard aan toe ging, valt over de houdbaarheid van deze claim nog een aardig debat te voeren.

Diederick Slikkerman, *Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid. De verhouding tussen koning, kabinet, kamer en kiezer, 1848-1905*. Amsterdam: Bert Bakker, 2011. 467 p. ISBN 978 90 351 3704 2. Prijs € 39,95.

In deze Leidse dissertatie onderzoekt Diederick Slikkerman, zowel historicus als jurist, de verhouding tussen koning, kabinet, kamer en kiezer van 1848 tot 1905, zoals de ondertitel aangeeft. Het 'geheim' uit de hoofdtitel blijkt vooral een blikvanger. Het zwaartepunt in zijn analyse ligt bij de bekende crisisjaren 1866-68, toen de kwestie Mijer (de minister van koloniën die zichzelf tot gouverneur-generaal van Indië liet benoemen) en de Luxemburgse kwestie de politieke verhoudingen voorgoed zouden veranderen. Dat vindt ook Slikkerman, maar zijn interpretatie van deze crisis wijkt af van de gebruikelijke, zoals hij zaken in het algemeen graag anders ziet dan anderen en heilige huisjes van de historiografie en het staatsrecht met animo aanvalt.

In die dubbele parlementaire crisis, met de iconische moties Keuchenius en Blussé van Oud-Alblas als speerpunten, ging het zijns inziens niet om een machtsstrijd tussen koning en kamer, met het grondwettelijk systeem van 1848 als inzet, zoals de gangbare opvatting wil. Volgens Slikkerman draaide het in 1866-68 om een door de liberalen op de conservatieven gewonnen partijstrijd en om de doorbraak van parlementair monisme: het Engelse model, waarbij de regering een afgeleide is van de kamermeerderheid. Daarmee zou tevens afscheid zijn genomen van het klassieke Thorbeckiaanse dualisme, waarin koning en ministers een vrije speelruimte hebben tegenover de kamer, met kamerontbinding als machtsmiddel om die ruimte eventueel via de kiezer af te dwingen.

Die conclusie is wat problematisch omdat Thorbecke juist in 1869, dus na de crisis, in zijn fameuze *Narede* de klassieke formulering gaf van het dualisme, opgesteld na ampele reflectie en prominent afgedrukt als inleiding bij het laatste deel van zijn *Parlementaire redevoeringen*. En dat was geen toeval: juist de ervaring met de voorbije crisisjaren bracht hem tot deze heldere analyse en normstelling. Slikkerman ziet dat allemaal anders. Volgens hem zouden de liberalen voordien alleen uit opportunistische overwegingen (omdat ze niet beschikten over een kamermeerderheid) een dualistisch model hebben aangehangen en was juist Thorbeckes *Narede* van 1869 een uitzondering.

Kijken we naar de crisis zelf, dan zien we dat de conservatieven van koning Willem III de kans kregen een minderheidskabinet te vormen omdat de liberale meerderheid onderling overhoop lag, met name door de generatiekloof tussen de 1848-generatie van Thorbecke en jong-liberalen als Fransen van de Putte, die vond dat Thorbecke 'versleten' was. Heemskerk en de zijnen maakten handig gebruik maakten van deze verdeeldheid en ontzagen zich ook niet koning Willem III te manipuleren ten dienste van hun machtsspelletjes. Ze werden daarbij in de pers gesteund door slimme journalisten als Izaak Lion, de redacteur van het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, die nu in Slikkerman een late adept lijkt te hebben gevonden.

Daardoor werden liberalen van alle soorten (en dat waren er nogal wat) bijeengedreven en gedwongen tot meer samenwerking om deze conservatieve uitdaging het hoofd te bieden. Heemskerk zocht toen de grenzen op van wat binnen het stelsel van 1848 mogelijk was door tweemaal de kamer te ontbinden, maar liep uiteindelijk op tegen de (nu scherp getrokken) grens dat een regering de steun diende te hebben van een meerderheid in het parlement: de vertrouwensregel.

Per saldo onderstreept Slikkerman met zijn boek nog eens het grote belang van de crisisjaren 1866-68. En ook hoezeer het loont de ingewikkelde politieke spelletjes die toen gespeeld werden – en die goed gedocumenteerd zijn in de *Handelingen*, de pers en in talloze brochures – grondig te analyseren. Zijn vierde k, de kiezer, komt er jammer genoeg wat bekaaid af, terwijl die juist intensief meespeelde in politieke meetings, kiezersvergaderingen en bij de gehouden verkiezingen.

Een paradox van zijn boek is dat Slikkerman hoopt op (en zelf zeker ook streeft naar) helderheid en overzicht in de complexe politieke en staatsrechtelijke verhoudingen, maar gaandeweg tot de conclusie komt dat de politiek, hoe dieper hij graaft, maar een onwelriekend moeras blijkt te zijn. Ook de liberale heilige Thorbecke blijkt veel opportunistischer te handelen dan hij kennelijk verwacht had. Dat is helemaal juist, maar dat wil nog niet zeggen dat diens dualistische

parool uit 1869, zijn 'politieke testament', daarom minder gemeend zou zijn. De kracht van het Thorbeckiaanse stelsel van 1848 was op de langere termijn misschien wel dat het zowel een monistische als een dualistische regeerpraktijk mogelijk maakte, zoals bijvoorbeeld de vergelijking tussen het monisme van 1900 en het dualisme (én de Thorbecke-revival) van de jaren 1930 laat zien.

Niek van Sas

Floor Meijer, *Wereldburgers, Vrijmetselaren en de stad Amsterdam, 1848-1906*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2010. 704 p. ISBN 978 90 2842 321 3. Prijs €45,99.

Wanneer leden van de profane maatschappij denken aan de vrijmetselarij, dan denkt men al gemakkelijk aan duistere broederschappen, vol mystiek en vreemde rituelen, waarin buitenstaanders maar moeilijk binnendringen. Floor Meijer constateerde deze tendens ook in het onderzoek naar de vrijmetselarij, dat in Nederland nog in de kinderschoenen staat. Voorgaand onderzoek was werk van complottheoretici of vrijmetselaren zelf, en zelden wetenschappelijk van aard. In *Wereldburgers, Vrijmetselaren en de stad Amsterdam, 1848-1906* (Amsterdam 2010), de handelseditie van haar dissertatie, beschouwde Meijer het dan ook als een missie om dit beeld bij te stellen, en met succes.

De vrijmetselarij is een eeuwenoude, wereldwijd verbreide besloten broederschap, die naar geestelijke en morele verheffing, onderlinge waardering en hulpbetoon streeft. De eerste Nederlandse vrijmetselaarsloge werd in 1734 gesticht in Den Haag, spoedig gevolgd door twee in Amsterdam. Waar eerdere studies naar de vrijmetselarij in Nederland zich vooral toespitsten op de achttiende eeuw, richt Meijer zich juist op de negentiende eeuw, een periode die door maçonnieke auteurs soms wordt beschimpt wegens het sterke burgerlijke en profane karakter van de vrijmetselarij die te nauw bij de maatschappij betrokken zou zijn geweest. Maar Meijer ziet hierin juist een onmisbare schakel in een beter begrip van de Nederlandse maçonnieke traditie in een periode waarin maatschappelijke betrokkenheid en burgerlijke verenigingen hoogtij vierden. In een indrukwekkend uitvoerig onderzoek schetst zij de geschiedenis van de vrijmetselarij en haar zoektocht naar een plek in de samenleving. De vrijmetselarij van Meijer is er niet een van rituelen en mystiek, maar een van vergaderingen, interne twisten, politieke overwegingen en maatschappelijke initiatieven, en past daarmee binnen het bestaande onderzoek naar het negentiende-eeuwse verenigingsleven.

Meijer splitste haar onderzoek op in vijf chronologisch geordende delen. Het eerste gaat over de invloed van het revolutiejaar 1848 dat ook op de vrijmetselarij zijn invloed had in de vorm van een roep om hervorming. Het tweede deel behandelt de periode 1850-1860, volgens Meijer een tijd van 'bezadigd, burgerlijk logeleven'. In deel drie ziet Meijer de jaren 1870 als het scharnierpunt in de maatschappelijke betrokkenheid van de vrijmetselaars in reactie op de zichtbare gevolgen van industrialisering en modernisering in de hoofdstad. De jaren 1880 zijn het onderwerp van het vierde deel, waarin de vrijmetselarij duidelijk 'vermaatschappelijkte' onder invloed van massabewegingen als socialisme en confessionalisme. Het vijfde en laatste deel werkt toe naar het Grootoosten van 1906 en reflecteert op de gebeurtenissen die de negentiende-eeuwse vrijmetselarij hebben veranderd. De vijf delen heeft Meijer vervolgens onderverdeeld in thematische hoofdstukken die in grote lijnen binnen het chronologische schema passen, maar hier af en toe ook van afwijken, zoals het meer algemene hoofdstuk vier waarin de relatie tussen mannen en vrouwen, en de inwijding in de loges wordt besproken.

In het lijvige boek weet Meijer de vrijmetselarij inderdaad te ontdoen van het esoterische en mystieke imago van een geheimzinnige vereniging en biedt zij een nieuw alternatief van een vereniging die minder naar binnen gekeerd was dan men zou verwachten. Dankzij haar diepgaande onderzoek in de archieven naar de discussies, twisten en filosofieën van de vrijmetselaars ontstaat een beeld van een broederschap die onlosmakelijk met de maatschappij verbonden was,

constant met zichzelf in overleg was over haar rol in deze maatschappij en ook duiding trachtte te geven aan de veranderingen waaraan zijzelf onderhevig was. Een van de weinige minpunten is dat de lezer maar weinig de maçonnieke praktijk zelf in wordt gezogen, terwijl men des te meer te weten komt over de stad Amsterdam in de negentiende eeuw, waardoor het boek een bepaalde spanning mist. Het ontbreekt bij Meijer niet aan duidelijke en uitvoerige duiding van de gebeurtenissen waardoor de ontwikkelingen van een 'burgerlijke' vereniging naar een meer maatschappijkritische en betrokken organisatie een logisch verhaal is binnen de politieke en religieuze ontwikkelingen in Nederland en Europa. Maar voor een boek over een vereniging die, dankzij het uit de grondslagen van de vrijmetselarij voortgekomen pluralisme, zo te lijden had onder een gebrek aan slagvaardigheid, blijft het soms net op een te beschrijvend en analytisch niveau hangen en krijgt de lezer te weinig kans zich in te leven in de bijeenkomsten die het toneel waren van twisten en richtingstrijden, en ondanks alles ook nog steeds mystiek van aard waren.

Desalniettemin biedt het boek een onmisbare aanvulling op het onderzoek naar het Nederlandse verenigingsleven. Het levert nieuwe inzichten in de invulling van een begrip als 'liberale burgerij' door de analyse van de met politieke standpunten worstelende maçons, en draagt bij aan de kennis van het amalgaam aan levensbeschouwelijke filosofieën aan het eind van de negentiende eeuw. Daarnaast verdient Meijer alle lof voor de grondigheid waarmee ze haar bronnen en hoofdpersonen heeft onderzocht en beschreven in een vlot leesbaar en overzichtelijk boek.

Mickey Hoyle

Willem van den Berg en Piet Couttenier, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009. 833 p. ISBN 978-90-351-3359-4. Prijs €59,95.

In het 'Vooraf' hebben de auteurs helder uiteengezet wat hun opzet was voor dit deel van de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*: de negentiende-eeuwse letterkunde te beschrijven vanuit het perspectief van de tijd zelf. Dat is nieuw voor deze periode, die tot dusver in de ban was geweest van Tachtig en van *Van Nu en Straks*. Deze aanpak impliceert ruime aandacht voor de specifieke trekken van de toenmalige letteren, in het bijzonder de functionaliteit ervan. Niet in de eerste plaats voor de privésfeer: tot ver in de eeuw schreef de auteur vooral voor ten behoeve van de publieke sector. In die hoedanigheid stond hij – bij uitzondering zij – in hoog aanzien. Nadat een oeuvre in het licht van zijn tijd besproken is, besteden de schrijvers in het kort aandacht aan de latere reputatie ervan.

Kenmerkend voor de nieuwe aanpak is vervolgens dat de bespreking van elke periode begint met de relatie tussen Noord en Zuid. Weliswaar riepen Noord en Zuid stevast op tot verbroedering, maar even vaak zetten ze zich tegen elkaar af. Dit proces van nadering en afstoting wordt telkens in een inleiding op het desbetreffend tijdvak getekend en in de epiloog samenvattend nog een keer. Deze inleidingen en de epiloog hebben de auteurs samen geschreven, evenals de algemene inleiding over de externe en institutionele aspecten van het Nederlandse literaire bedrijf. De overige hoofdstukken, die gewijd zijn aan de twee literaturen apart geordend naar genres, zijn het werk van de auteurs afzonderlijk.

Ten slotte verantwoorden de auteurs de uitwerking van hun opvatting dat de geschiedenis van de negentiende-eeuwse Nederlandse letterkunde niet moet eindigen bij de Tachtigers in het Noorden en de oprichting van *Van Nu en Straks* in het Zuiden. Van den Berg beschouwt zoiets negentiende-eeuws als een genootschap, i.c. 'Flanor', als de bakermat van de Beweging van Tachtig en vandaaruit bespreekt hij de afzonderlijke auteurs tot 1900. Couttenier betreft *Van Nu en Straks* erbij als de beweging die een brugfunctie vervult tussen de eind-negentiende-eeuwse letterkunde en die van de twintigste eeuw.

Globaal zijn er duidelijke overeenkomsten tussen de twee literaire velden, maar *Der liebe Gott steckt im Detail*. Per periode beseft de lezer steeds weer hoe verschillende de condities waren

waaronder de letteren in Noord en Zuid beoefend werden. Het uitgangspunt was al ongelijk: het Noorden zette een literaire traditie voort, het Zuiden moest een eigen Vlaamse literatuur vrijwel van de grond af opbouwen en haar ontworstelen aan de suprematie van de Franse cultuur. Ik zal het aandeel van beide auteurs afzonderlijk bespreken.

De Noord-Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw

Voor de eerste periode 1800-1830 is Van den Berg er uitnemend in geslaagd de letterkundige productie te behandelen via de genootschappelijke cultuur en de culturele tijdschriften. Voor de gemiddelde contemporaine waardering van de poëzie bleken de *Vaderlandsche letteroefeningen* van onschatbare waarde te zijn. De dichters die de hoofdrollen speelden, krijgen elk een zorgvuldige bespreking, geïllustreerd met veel citaten. Misschien de meest verrassende is die van Bilderdijk (sinds 1800). Van den Berg overziet het kolossale dichtwerk en maakt ook gebruik van het proza inclusief de briefwisselingen, voor zover het betrekking heeft op Bilderdijs poëtica. Uit het grote aantal bladzijden dat hiervoor uitgetrokken is, blijkt de overtuiging van de auteur dat Bilderdijk de belangrijkste en uitzonderlijkste poët van zijn tijd is geweest. Niemand van de eerdere literatuurgeschiedschrijvers heeft een zo veelzijdig beeld van Bilderdijk gegeven en zo zeer *sine ira et studio*. Een herintreder is Jacob Haafner, schrijver van reisverhalen, die in zijn eigen tijd wel gewaardeerd, hoewel niet geloofd werd en later in vergetelheid is geraakt, maar niet ontsnapt aan de speurzijn van Te Winkel. Van den Berg haalde hem uit de vergetelheid en weet interesse voor zijn werk te wekken mede door ruim te citeren.

In de tweede periode 1830-1860 kentert het belang van de genootschapscultuur, zonder geheel te verdwijnen. Het culturele tijdschrift wordt steeds belangrijker. Beide cultuurverschijnselen blijven dus het functionele uitgangspunt vormen. Uiteraard krijgt *De Gids* veel aandacht en worden ook de almanakken besproken. Als literair hoogtepunt in deze periode beschouwt Van den Berg Multatuli. Aan hem besteedt hij weliswaar iets minder bladzijden dan aan Potgieter (resp. 16 en 18 pagina's) en als steeds staat de contemporaine kritiek voorop, maar hoe dan ook, hij verhult niet op welke hoogte het oeuvre van Multatuli voor hem staat. Dit geldt ook voor Jacob Geel als essayist, wiens betekenis Van den Berg helder uiteenzet. Dit laatste geldt evenzeer voor alle andere auteurs die de revue passeren: waaraan ze hun faam ontleenden, voor zover nodig biografische informatie, sociale omstandigheden, verhouding tot collega-auteurs, dit alles levert een overtuigende beschrijving van de letterkunde uit deze periode anders en beter dan die in vroegere literatuurgeschiedenissen.

De derde periode valt in tweeën uiteen, 1860-1880 en 1880-1900, hoewel de inleidende paragraaf anders doet verwachten. Daarin wordt de continuïteit belicht: de rederijderskamers voor uiterlijke welsprekendheid en de kunstkringen als de laatste symptomen van genootschappelijkheid; de voortzetting van oude en de opkomst van nieuwe tijdschriften; de nog agressievere kritieken van de Tachtigers als het vervolg van de geduchte kritieken van Huet; de naturalistische roman in het verlengde van de realistische. Deze fenomenen worden vervolgens afzonderlijk besproken, alle tot 1880, behalve een restcategorie onder de titel 'Van idealisme tot naturalisme', waarin de 'damesroman' en de Indische romans van P.A. Daum en anderen tot 1900 een plaats hebben gekregen.

Een hoogtepunt in het eerste onderdeel vormt de wijze waarop Van den Berg de domineespoëzie behandelt. Nergens duidelijker dan hier zie je hoe vernieuwend het uitgangspunt is geweest, het perspectief van de tijd zelf. Tussen 1840 en 1860 domineerde deze poëzie de dichtsterlijke productie en consumptie. De meeste dichters waren van beroep predikant en, blijkens de vele herdrukken van hun bundels, zeer geliefd bij het lezerspubliek. Hun poëzie sloot onmiddellijk aan bij de huiselijke poëzie van de eerste helft van de eeuw. Hun simpele poëtica illustreert Van den Berg met een treffend citaat van J.P. Hasebroek dat de functionaliteit van de domineespoëzie tot uitdrukking brengt. Daarna worden de voornaamste dominee-dichters voor het voetlicht gebracht en wordt hun dichtwerk met veel citaten aan de lezer voorgelegd. Ook hier de vaste hand en de grondige kennis van de auteur. De bespreking van de oudere romanciers loopt vanzelfsprekend vaak uit voorbij 1880, bijvoorbeeld die van Emants. Dan valt ook de term 'naturalisme'

als van toepassing op *Een nagelaten bekenenis* (1894). Maar ook *Juffrouw Lina* uit 1888 was al voluit naturalistisch. Het valt overigens op dat deze term, die in de tweede helft van de eeuw verschillende betekenissen had, nergens gedefinieerd wordt.

Aan de Beweging van Tachtig van 1880 tot 1900 besteedt de auteur 55 bladzijden. Hij legt zware nadruk op het traditionele begin, het lidmaatschap van het literaire genootschap Flanor. Frank van der Goes was een van de oprichters, de overige redactieleden van de *Nieuwe Gids* in 1885, Kloos, Paap, Van Eeden en Verwey, waren lid. Maar de behandeling van het nieuwe tijdschrift en van de voornaamste Tachtigers tot 1900 laat juist de vernieuwingen die zij brachten onmiskenbaar zien. Als geheel is dit hoofdstuk minder bevredigend dan de voorafgaande. Dat komt in de eerste plaats doordat 1900 als eindpunt van *Alles is taal geworden* voor de Beweging van Tachtig willekeurig is en een breuk in het verhaal betekent. In de tweede plaats geeft het niet de stand van het onderzoek ter zake weer, terwijl de literatuurgeschiedenis van Tachtig in de laatste decennia rijker en geschakeerder is geworden. Zo mis ik de weerklink van een aantal belangrijke bijdragen die onderzoekers als Endt en Van Halsema eraan hebben geleverd: de editie Endt/Kemperink van Gorters *Mei* met een prachtige uitleiding en vele artikelen van Van Halsema waarin hij allerlei verbanden ook met buitenlandse literatuur laat zien. Couperus tot 1900 besluit de rij; voor hem geldt hetzelfde, voor zijn oeuvre vormt 1900 een breuk, niet een zinvolle incisie.

De Zuid-Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw

Couttenier is de eerste literatuurhistoricus die de Vlaamse letterkunde van 1800-1830 en haar context in één overzicht bespreekt. Duidelijk wordt dat de Nederlandstalige literaire productie in die periode als een opmaat moet gelden. In de poëzie houdt men vast aan de classicistische traditie, zij werd in die vertrouwde vorm graag ingezet in de bloeiende cultuur van de poëziewedstrijden. Daarnaast beginnen er nieuwe geluiden te klinken, eenvoudiger en natuurlijker van toon. Het proza is nog van weinig belang; misschien nog het interessantste is te vinden in de almanakken, die bestemd waren voor een breed lezerspubliek van kleine burgers en ambachtslieden. Daar vindt men korte romanteksten in de lijn van de spectatoriale geschriften van Van Effen. Wat het toneel betreft, toneel en dichtkunst gaan al spoedig gescheiden wegen. De dichtkunst overvleugelt het oorspronkelijk toneelwerk, maar in het laatste vindt een felle confrontatie plaats tussen oude en nieuwe opvattingen. Vanaf de eerste periode tot het eind van de eeuw ziet Couttenier als een rode draad in het literaire bedrijf: 'literatuur beoefent men er, niet altijd even stringent, bewust of openlijk, in nauwe samenhang met kwesties van morele, politieke en ideologische aard.'

De periode 1830-1860 leidt Couttenier in met een brede typering van de omstandigheden waaronder de Vlaamse letterkunde zich ontwikkelde. Na 1830 is de benaming 'Vlaamse' letterkunde gemeengoed geworden. Sinds de onafhankelijkheid van België bereikte de suprematie van het Frans haar hoogtepunt als ambtelijke taal náást het Nederlands, als enige taal in het openbaar bestuur, de rechtspraak, het leger en het hoger onderwijs. Een noodzakelijke reactie was de Vlaamse beweging, die tot het eind van de eeuw voor de gelijkberechtigtheid heeft moeten vechten. De Vlaamse literatuur werd gesteund door het Belgische cultuurnationalisme en het volksnationalisme: 'De Taal is gansch het Volk' kon de leuze worden en de Vlaamse schrijvers gingen schrijven 'voor Taal en Vaderland'. Daaraan ontleenden ze hun hoge, soms profetische status in de Vlaamse samenleving. In dit gedeelte behandelt Couttenier ook de combinatie van filologie en literatuur, de literaire verenigingen en tijdschriften en de uitgangspunten van de literaire kritiek. Ten aanzien van de laatste schetst hij de zware druk van de Rooms-Katholieke kerk, culminerend in de herderlijke brief van de Belgische bisschoppen tegen de 'modieuze en zedeloze' literatuur, die wijd verspreid raakte via kranten en weekbladen.

In de metaforiek van 'kiemen, groeien, bloeien, rijpen, verdorren, vergaan', analoog met de biologische evolutie, verkeerde volgens de opiniemakers de nationale literatuur in de Vlaamse volkstaal nog in een 'jeugd stadium', moest ze nog 'tot wasdom' komen. Voorkeur voor de poëzie wees op de 'kindertijd', de beheersing van het romangenre gold als bewijs van volwassenheid. De roman was ook een instrument om het volk in zijn eigen taal te leren lezen; vervolgens

zou men niet alleen met het ook op het vermaak voor het volk gaan schrijven, maar ook tot zijn nut, waarmee zijn ethiek, sociaal en intellectueel bewustzijn op een hoger peil zouden worden gebracht. 'Tussen kunst en publiek' behandelt de verbindende kracht van de taal voor Zuid en Noord en de middelpuntvliedende kracht ervan. De houding van de Vlaamse auteurs ten opzichte van hun noordelijke vakbroeders was ambivalent. Een andere kenmerkende trek in de verhouding kunst-publiek was de spanning tussen de artistieke hoge vlucht en het niveau van het beoogde publiek. De derde trek was de minachting van een deel van de Belgische intelligentie voor de Vlaamse literaire productie. Die leidde tot zelfverdediging van de Vlaamse auteurs. Vandaar de vele manifesten en beginselverklaringen die men tegenkomt – vaak met een zekere neiging om zich op te sluiten in het zuiver-nationale. Na een bespreking van de tot de jaren 1880 bestaande retorische prijskampen waar de traditionele poëzie atrek vond, krijgt de populaire dichteres Maria Doolaeghe, auteur van didactische en vaderlandse poëzie en gelegenhedsverzen haar plaats toegewezen: zij was het voorbeeld van de 'dichteres-moeder', die het nationale met het emotionele wist te verzoenen in haar huiselijke poëzie. Petronella Moens was naar eigen zeggen haar grote voorbeeld. Maar ook nieuwe stemmen klinken: Ferdinand Snellaert die in zijn felle kritieken aansluiting zocht bij Europese ontwikkelingen, Prudens van Duyse, wiens poëzie beantwoordde aan wat Snellaert wenste. Er volgen boeiende besprekingen van andere Vlaamse dichters. In de jaren 1840 en 1850 blijft er een zoeken bestaan naar een eigen stempel voor de Vlaamse poëzie. Men meent die te vinden in een eenvoudige, natuurlijke zeggingswijze met meer aandacht voor de vorm. Een krachtige impuls ging uit van het oude volkslied, dat mede in de belangstelling was gebracht door de Vlaamse filologen. De *Oude Vlaemsche liederen*, verzameld door Snellaert en in 1848 door hem uitgegeven, beleefden verschillende herdrukken. Couttenier wijst er met nadruk op dat men alleen recht doet aan de poëzie van die tijd door oog te hebben voor het dilemma waarvoor een kunstgevoelige, onderlegde en ambitieuze dichter kwam te staan, die kiezen moest tussen toegankelijke volkspoëzie en kunstpoëzie voor de happy few. Bij het verlangen naar authentieke volkspoëzie sloot de jeugdpoezie van Guido Gezelle aan; met de bespreking van de *Vlaamsche dichtoefeningen* uit 1858 besluit Couttenier het overzicht van de dichtkunst 1830-1860.

In 'Het proza in opmars' laat Couttenier zien met welke problemen de eerste romanciers te kampen hadden om de roman als en legitiem episch subgenre geaccepteerd te krijgen en in de voordelen van de historische roman voor de Vlaamse samenleving. Een en ander wordt geïllustreerd in de uitvoerige bespreking van het debuut van Conscience *In 't Wonderjaar* (1866) (met de herschrijving ervan in 1843) en van *De leeuw van Vlaanderen*. Conscience komt in het vervolg nog vele malen ter sprake, telkens in verband met aspecten van de ontwikkeling van de historische roman. De zedenroman komt wat later op als er behoefte ontstaat aan 'meer realiteit en minder mysticisme'. Voor de 'dorpsroman', ook een nieuwe romansoort staat Conscience opnieuw vooraan. Couttenier besluit dit overzicht met de stelling dat 'de roman die in Vlaanderen na 1837 ontstaat, juist die subgenres bevoorrecht die een nationaal en moreel bewustzijn helpen ontwikkelen of die kunnen bijdragen tot de geestelijke en intellectuele ontplooiing van de Vlaamssprekende bevolkingsgroepen in België.' In de strijd voor een Nederlandstalige literatuur in Vlaams-België werd een nationaal toneel als een belangrijk strijdmiddel gezien wegens zijn breed bereik bij een breed publiek. Ook bij de beoordeling van Vlaamse toneelliteratuur stonden nationale bezieling en volksbeschaving voorop. De enige esthetische norm was natuurlijkheid, die ideologisch mooi samenviel met de veronderstelde Vlaamse eenvoudigheid en zedelijkheid. Verschillende namen passeren de revue, maar Coutteniers conclusie luidt dat er geen toneelstukken van blijvende waarde geschreven werden: het gebouw van een volwaardige toneelliteratuur annex theaterleven stond nog in de steigers.

De laatste periode 1860-1900 begint met twee hoofdstukken over de volwassenwording van de Vlaamse letterkunde. Het eerste behandelt de maatregelen van de kant van de overheid ter ondersteuning van de Vlaamse taal en cultuur en de totstandkoming van de Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde in Gent en de Vlaamse schouwburg in Brussel. In 'Tijdschriften en literair bewustzijn' wordt de geleidelijke overgang beschreven van tijd-

schriften met een cultuurpolitiek profiel naar tijdschriften die dat profiel achter zich laten en artistieke vrijheid proclameren. De oprichting van *Van Nu en Straks* gaf aan deze vernieuwing een brede artistieke basis. Met een blik op *Dietsche Warande & Belfort* als blad dat de katholieke Vlaamse en Nederlandse intellectuelen een weg wees in de moderne wereld van kunst en wetenschap, besluit Couttenier dit algemene gedeelte. Opvallend is dat er voor de Vlaamse literatuur geen noodzaak bestond om een incisie te maken als die bij 1880 in het Noorden: 1900 is een acceptabel eindpunt met de ondergang van *Van Nu en Straks* in 1901. Het spreekt vanzelf dat in 'De poëzie na 1860' het oeuvre van Guido Gezelle breed en diepgaand behandeld wordt. Aan Gezelle als dichter en aan Conscience als romancier heeft Couttenier de meeste ruimte gegund. Interessant is de opmerking van Couttenier dat Albrecht Rodenbachs poëzie beter gewaardeerd kan worden tegen de achtergrond van de literaire Vlaamse cultuur van de negentiende eeuw. Andere dichters komen ter sprake, als laatste Prosper van Langendonk, de belangrijkste dichter van de eerste jaren van *Van Nu en Straks*. Bij de behandeling van het proza krijgen Rosalie en Virginie Loveling, die ook als dichtersessen gememoreerd waren, haar plaats, voornamelijk Virginie, omdat haar zuster immers al in 1875 stierf. De ontwikkeling van het realisme in de roman vormt het leeuwendeel van dit hoofdstuk. Intussen blijft de historische roman geliefd tot het eind van de eeuw. Ook hier verschijnt Conscience weer ten tonele, nu met *De kerels van Vlaanderen*, waaraan flaminganten, studentenleiders en literatoren hun hart ophaalden; het beroemde wachtwoord 'Vliegt de Blauwvoet – storm op zee!' werd eraan ontleend. Ten slotte behandelt Couttenier de naturalistische Vlaamse roman, die hard aankwam in Vlaams-België. Het meest compromisloos was Cyriel Buysse.

'Het toneel vanaf 1860' laat zien hoeveel strijd het heeft gekost om artistiek verantwoorde Nederlandstalige toneelstukken te schrijven en op het toneel te krijgen. Pas aan het eind van de eeuw kwam de doorbraak met *Gudrun* van Albrecht Rodenbach, postuum gepubliceerd en met *Starkadd* van Alfred Hegenscheidt, dat in *Van Nu en Straks* een plaats kreeg. Vermeylen karakteriseerde het als gemeenschapskunst, die de belofte inhield van een Vlaams toneel op Europees niveau.

In een kort hoofdstuk 'Van Nu en Straks: ontlading en harmonie' geeft Couttenier een fraaie karakteristiek van het avant-garde tijdschrift, dat weliswaar veel te danken had aan de contemporaine Franse cultuur, maar zeker een eigen stempel droeg. De medewerkers worden in het kader van het tijdschrift geplaatst, niet afzonderlijk gevolgd. De indrukwekkende rol die Vermeylen gespeeld heeft, krijgt de nodige nadruk. *Van Nu en Straks* als telkens weer een ijkpunt in literaire discussies van de twintigste eeuw vormt het slot van de afzonderlijke bespreking van de Zuid-Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw.

Tot besluit

Ik keer terug naar het 'Vooraf' om het resultaat te toetsen aan opzet en uitgangspunten. In de presentatie van de stof uit het perspectief van de tijd zelf hebben de auteurs de negentiende-eeuwse letterkunde ontdaan van de nog vaak gangbare appreciatie die Tachtig en *Van Nu en Straks* hadden geproclameerd. In tegenstelling tot de functionaliteit – de literatuur getoond in samenhang met haar omgeving – die voor alle delen van de nieuwe literatuurgeschiedenis uitgangspunt zou moeten zijn (H. Bekkering/A.J. Gelderblom red., *Veelstemmig akkoord*, 1997) gold het perspectief van de eigen tijd niet als zodanig. Het was in de besprekingen wel genoemd, maar niet overgenomen (31-32). Ik ben van mening dat dit niet alleen voor de letterkunde van de negentiende eeuw het juiste perspectief biedt, maar voor literatuurgeschiedschrijving in het algemeen. De uitspraak van D. Perkins uit 1992, toen overal de discussie oplaaide of literatuurgeschiedenis mogelijk was (*quod non*, vonden de meesten) dat de functie van literatuurgeschiedenis zou moeten zijn 'to set the literature of the past at a distance, to make its otherness felt', onderschrijf ik (P. Broomans, 'Zichtbaar in de canon', *TNTL* 128 (2012) 257). Het reële bezwaar dat bij consequente doorvoering van dit principe bepaalde werken die in de tijd zelf geen rol van betekenis speelden dus niet meer ter sprake zouden mogen komen, terwijl ze in het licht van de historische ontwikkeling van betekenis zijn geweest (*Veelstemmig akkoord*), hebben Van

den Berg en Couttenier ondervangen door bij de bespreking van de voornaamste auteurs geen eigentijdse rangorde aan te brengen in de besproken werken, maar te letten op de plaats die ze hadden ontwikkeling van een oeuvre en de thematiek ervan. Of, bij wijze van voorbeeld, de eigen tijd een voorkeur heeft gehad voor de *Liedekens van Bontekoe* dan wel voor *Jan, Jannetje en hun jongste kind*, wordt in het midden gelaten: beide teksten laten een belangrijk aspect van Potgieters oeuvre zien.

De aandacht voor de functionaliteit van de literatuur vloeide bij de auteurs voort uit het gekozen perspectief: 'Literatuur had vaak een duidelijke functie in het openbare leven, zowel op cultureel, als op sociaal, als op politiek terrein.' De cijfermatige onderbouwing van dit verschijnsel ontbreekt, ook daar waar dat wel beschikbaar was zoals voor *De Gids*. Uit de verzamelde gegevens voor de periode 1840-1860 leidde Remieg Aerts in zijn monografie over dit tijdschrift af: 'Omstreeks 1850 was de verbreiding van *De Gids* in geografisch opzicht nationaal, in sociale zin waarschijnlijk beperkt tot ongeveer het vrijzinnige, progressief gezinde, goed opgeleide deel van de burgerbevolking.' Dat zegt veel over de rol van de literatuur in de samenleving in het Noorden: die drong waarschijnlijk maar mondjesmaat door in de lagere klassen. De politieke betekenis van de Vlaamse letterkunde als instrument in de taalstrijd ligt voor de hand. Als zodanig bereikte die ook de lagere klassen.

De auteurs juichen het toe dat hun deel doorloopt tot 1900, Couttenier omdat *Van Nu en Straks* als eindpunt een brugfunctie vervult naar de letterkunde van de volgende eeuw; Van den Berg omdat hij het traditioneel-negentiende-eeuwse begin van de beweging van Tachtig in een literair genootschap als het centrale punt beschouwt. Op verschillende plaatsen in de Inleiding blijkt evenwel dat ook voor Van den Berg de beweging van Tachtig een 'fundamentele breuk' had gebracht door met haar hyperindividualisme de 'knusse band' tussen dichter en hoorder radicaal te verbreken. Even eerder had hij gesignaleerd dat er vanaf de jaren '80 een grotere openheid ten opzichte van Europese stromingen was ontstaan dan ooit daarvóór.

Weliswaar worden de Noord-Nederlandse en de Zuid-Nederlandse letteren zelf afzonderlijk besproken, maar de verschillende inleidingen van de auteurs tezamen maken de betrekkingen tussen de twee literaturen voortreffelijk zichtbaar. Het moest beknopt, maar wie zorgvuldig leest wordt rijkelijk beloond en beseft eens te meer dat de Nederlandstalige letterkunde van Noord en Zuid voor de negentiende eeuw voortaan niet meer gescheiden gepresenteerd mag worden.

Het citaat waarmee *Alles is taal geworden* besluit: 'elk zet zijn eigen hoed op het eigen hoofd', is gelukkig niet de titel geworden van het deel 1800-1900 – het schijnt wel hiervoor overwogen te zijn – want het zou voor het boek als geheel een miskenning zijn van wat de twee auteurs tot stand hebben gebracht.

Margaretha H. Schenkeveld